

Бажан О.Г.

Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР

Донедавна діяльність опозиційних течій і рухів в Україні у другій половині 1950–1980-х рр. практично не мала ніяких перспектив для належного висвітлення. Розпорошеність архівних матеріалів, відомчі підходи до їх опрацювання, суперечливість свідчень учасників тих подій не давали можливостей для будь-яких наукових узагальнень. Досить стійкими виявились й усталені стереотипи, сформовані десятиріччями радянською пропагандою, яка настійно переконувала співвітчизників та іноземців у тому, що в Україні, як і в СРСР в цілому, немає і не може бути ніякої опозиції.

Метою даної розвідки є дослідження опозиційного руху в умовах системної кризи СРСР.

Виявлені і введені останнім часом в науковий обіг документальні матеріали¹ переконують в тому, що опозиційний рух у другій половині 1950–1980-х рр. в УРСР не лише існував, а й уявляв собою новітню форму прояву українського національно-визвольного руху, спрямованого проти пануючого тоталітарного режиму в СРСР. Документи вищого політичного керівництва Радянського Союзу та УРСР, колишніх спецслужб, правоохоронних органів дають підстави стверджувати, що опозиційний рух у межах України виникає наприкінці 1950-х рр. в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, яка ознаменувала собою відхід від принципів “казарменого” соціалізму, трансформацію владного механізму в СРСР у бік лібералізації суспільно-політичного та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління.

Поширення дисидентство у 1960–1980-х рр., розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стало своєрідною реакцією на згортання процесу десталінізації радянського суспільства, бездержавний статус України, утиски національного культурно-духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті й віросповідань, істотні прорахунки у галузі соціально-економічної політики КПРС. Значно впливала на формування дисидентства поразка національно-визвольної боротьби 1940–1950-х рр. у Західній Україні, яка засвідчила безперспективність збройних методів опору. Не менш важливу роль у становленні опозиції в УРСР відіграли світові процеси деколонізації 1950–1960-х рр., антитоталітарні виступи в країнах народної демократії, зокрема у Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині, міжнародний правозахисний рух, що активізувався після прийнятої 1948 р. загальної Декларації прав людини².

Провідне місце серед опозиційних сил у 1960–1980-х рр. займали український національно-визвольний рух (національно-орієнтоване дисидентство), рухи національних меншин (кримськотатарський та єврейський національні рухи за повернення на історичну Батьківщину), рух за свободу совісті (релігійне дисидентство), рух за соціально-економічні права. Характерною рисою українського національно-визвольного руху була боротьба за національні інтереси українського народу, яка поєднувала в собі найрізноманітні форми громадського протесту: від інтелектуального опору, що виражався у написанні й поширенні через “самвидав” оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства (“Інтернаціоналізм чи русифікація?” І. Дзюби, “Право жити” Ю. Бадзьо, “Етноцид українців в СРСР” С. Хмари, публіцистика В. Чорновола, В. Мороза, В. Марченка, Є. Сверстюка та ін.) до ствердження нерегламентованих культурних ініціатив (подвижницька діяльність Л. Яценка, І. Гончара, А. Горської та ін.,

розбудова невідконтрольних органам влади неофіційних музеїв, бібліотек, неформальних об'єднань), а також створення організаційних структур для боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

Досить поширеною в українсько-визвольному русі була течія, яка спиралася на програмні документи ОУН–УПА. Зокрема, її репрезентували такі підпільні групи та організації, як “Союз борців за звільнення України” (сер. 1950-х рр., м. Шахтарськ Донецької області), “Українська націоналістична організація ім. С. Бандери” (сер. 1958 – січень 1961 рр., с. Купич-Воля Львівської обл.), “Ходорівська група” (1960–1961 рр., Ходорівський р-н Львівської обл.), “Український національний комітет” (1956–1961 рр.; поширював свій вплив серед районів Львівської області), “Українська національна партія” (друга половина 1961 – початок 1962 рр. с. Золотники Тернопільської обл.), “Українське національно-демократичне об'єднання” (1965 р., с. Спас та с. Погорілець Івано-Франківської обл.); “Об'єднання” (1956–1961 рр. м. Інта, Комі АРСР); “Український національний фронт” (1964–1967 рр.; Львівська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Донецька обл.), “Український національно-визвольний фронт” (1972–1973 рр., Львівська обл.); “Чортківська група” (1972–1973 рр., м. Чортків, Тернопільської обл.); “Спілка української молоді Галичини” (1972–1973 рр., м. Коломия Івано-Франківської обл.); “Армія” (1974 р. Тернопільська обл.); “Гомін” (1973 р., с. Трять Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) та багато інших³.

Згадані підпільні націоналістичні організації повністю відкидали теорію і практику соціалізму, звертаючи свої погляди до моделі національно-демократичної держави з сильною економікою, високою розвинутою культурою. Разом з тим, не можна не відзначити, що програмні вимоги деяких організацій та груп націоналістичного напрямку дещо суперечили прийнятим демократичним нормам. Йдеться, наприклад, про побудову мононаціональної дер-

жави, доцільність застосування терористичних акцій щодо партійних, радянських, комсомольських, господарських керівників тощо.

На відміну від націоналістичних, націонал-комуністичні організації та прагнули перенести комуністичні ідеї на національний ґрунт, використати основоположні принципи комунізму для розвитку української нації, формування незалежної української держави. Характерним у даному випадку прикладом може служити діяльність “Української робітничо-селянської спілки” (1960–1961 рр., Львівська обл.), “Української національної комуністичної партії” (1971–1972 рр., м. Київ), “Партії національної прогресу” (кінець 1970-х – початок 1980-х років, м. Горлівка Донецької обл.), “Вісник свободи України” (1964 р., м. Херсон); “Національно-визвольної партії пролетаріату України” (1968–1969 рр.)⁴ та ін. Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв’язання національних проблем й домагалися побудови незалежної Української держави, то цілий ряд організацій і груп (“Підпільний центр “Свобода” — м. Костянтинівка Донецької обл., “Демократичний союз соціалістів” — с. Серпневе Одеської обл., “Боротьба за громадську справедливість” — Миколаївська обл., “Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей” — м. Луганськ⁵ та ін.) виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян незалежно від їх національної приналежності, як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства. Перелічені нами нелегальні організації та групи загальнодемократичного спрямування відіграли важливу роль у піднесенні українського національно-визвольного руху. Вони хоча й не ставили перед собою завдань розв’язання нагальних національних проблем українського народу, однак своєю конкретною пропагандистською, організаційною діяльністю сприяли ствердженню в Україні демократичних тенденцій, створювали умови для реалізації прав

і свобод громадян, які об'єктивно поширювались й на національно-культурну сферу.

Таким чином, в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. ми можемо спостерігати в лоні українського національно-визвольного руху три основні течії: націонал-комуністичну, націоналістичну, що стояла на позиціях антикомунізму і виходила з обґрунтування необхідності власного, самобутнього шляху розвитку України, і загальнодемократичну, яка допускала можливість розв'язання нагальних питань українського народу через проведення різних демократичних реформ. Слід констатувати певну умовність такого розподілу, оскільки на практиці не існувало викристалізованих програм, які б чітко розмежовували їх між собою.

В історії українського національно-визвольного руху простежуються два етапи розвитку. Якщо на першому етапі (друга половина 1950-х – середина 1960-х рр.) протести здебільшого носили анонімний характер, здійснювались у вигляді розповсюдження листівок, національної символіки, то на другому (з середини 1960-х – 1970-ті рр.) надзвичайно важливим у діяльності руху опору стало вироблення легальних форм боротьби. Останнє знайшло своє вираження в широкій петиційній кампанії (“Лист 78-ми”, “Лист 139-ти”), відкритих акціях протесту (демонстрації в кінотеатрі “Україна” на прем'єрі фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” 14 вересня 1965 р.; біля пам'ятника Т. Шевченку у Києві, акти самопожертви — самоспалення, здійснені В. Макухою, О. Гірником, М. Береславським), формуванні громадських організацій на захист окремих політв'язнів (“Громадський комітет на захист Ніни Стратової” (1971 р.), створенні у листопаді 1976 р. Української Гельсінської групи, яка діяла на основі підписаних радянським керівництвом Гельсінських угод (1975 р.).

У літописі опозиційного руху другої половини 1950-х – 1980-х рр. в Україні окреме місце посідає кримськотатарський національний рух — самовіддана та послідовна боротьба кримських татар за повернення на свою історичну

Батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих міжнародними актами, союзною та українською Конституціями. Перші кроки у становленні кримськотатарського національного руху спостерігаються вже в другій половині 1940-х рр. Вони виявились у нестримному прагненні кримських татар зберегти власну самобутність, мову, культуру; у масових втечах з місць “спецпоселення”, порушенні встановленого режиму їх функціонування, в масовій перманентній петиційній кампанії, діяльності таємного гуртка “Союз кримськотатарської молоді по поверненню на Батьківщину” на чолі з М. Джемільєвим, М. Омеровим, Р. Годженовим та ін.

Штучні обмеження у переселенні кримських татар до Криму породжували масові демонстрації в Запорізькій, Кримській та Херсонській областях, акти самопожертви М. Мамута, К. Расулова, І. Мамедуллаєва⁶.

Значний шар опозиції в Україні становив єврейський національний рух, представлений двома основними течіями — “еміграційників” й “культурників”. Якщо перші здебільшого ставили вимогу реалізації прав євреїв на еміграцію, то “культурники” вбачали своєю основною метою проведення заходів, спрямованих на розвиток єврейської мови та культури, організацію єврейської вищої та середньої національної освіти, створенні мережі культурних закладів, поширення юдейських релігійних громад. Але розмежування між цими двома основними течіями умовне, оскільки їх цілі, завдання і форми діяльності не рідко співпадали. Так, “еміграційники”, домагаючись дозволу на виїзд, прагнули ознайомити потенційних емігрантів з історією та культурою світового єврейства, полегшити вивчення рідної мови. В піднесенні активності “еміграційників” виняткову роль відігравали так звані “відмовники” — група громадян, яким в силу об’єктивних, а здебільшого суб’єктивних причин було відмовлено у виїзді з СРСР. Особливо непокоїли правоохоронні органи такі форми протесту “відмовників”, як проведення демонстрацій в прий-

мальних Президії Верховної Ради УРСР, республіканських міністерств і відомств. Широкий громадський резонанс мали акції протесту євреїв-відмовників, пов'язані з відмовами від радянського громадянства і здачею паспортів. Інші активісти єврейського національного руху Й. Зісельс, Я. Левін, Я. Меш, О. Парицький докладали чимало зусиль для створення нелегальних культурно — освітніх центрів — “ульпанів” (своєрідні гуртки по вивченню мови іврит) в Києві, Харкові, Одесі, задоволення релігійних потреб єврейської меншини, подолання негативних наслідків прояву побутового і державного антисемітизму⁷.

Антицерковна кампанія другої половини 1950-х – початку 1960-х рр., що супроводжувалася форсованим подоланням “релігійності”, адміністративним втручанням у діяльність релігійних організацій, викликала появу релігійного дисидентства. В лоні Російської православної церкви існувало кілька течій, спрямованих як проти Московської патріархії, так і державних органів. Йдеться про спробу створення в першій половині 1950-х рр. єдиної незалежної Української церкви, діяльність “Комітету відновлення церкви і боротьби за її канонічну чистоту”⁸, “Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР”⁹, прилюдні виступи єпископа Полтавського і Кременчуцького Феодосія проти грубого втручання держави в справи церкви, правозахисна діяльність священників П. Здрілюка, В. Романюка, протести віруючих проти масового закриття церков і монастирів, нищення святих місць тощо.

Серйозну силу уявляв собою рух за відновлення Української греко-католицької церкви, який виник практично відразу після неканонічного Львівського собору 1946 р. і знайшов своє виявлення у функціонуванні незареєстрованих релігійних громад, створенні організацій захисту прав віруючих (“Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви” на чолі з Й. Терелею¹⁰, “Комітет захисту УГКЦ”¹¹ — керівник І. Гель), низці акцій протесту, богословських творах Й. Сліпого, В. Величківського, Р. Бахталовського¹².

Внаслідок державної політики щодо релігії і церкви в опозиції до режиму перебували представники римо-католицьких, юдейських громад. Високою активністю відзначалися опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили незалежні від держави духовні центри (“Рада Церков євангельських християн-баптистів”, “Вірні і вільні Адвентисти сьомого дня”), поширювали релігійний “самвидав”, апелювали до світової громадської думки¹³.

Союзна і республіканське партійно-державне керівництво офіційно не визнавало наявність будь-якої опозиції режиму, характеризуючи її представників як “відщепенців”, “кримінальних злочинців”, послідовно проводило боротьбу з нонконформістськими силами. Відповіддю на активізацію опозиційного руху стали політичні репресії, які проводились з допомогою розгалуженого карального апарату, спиралися на відповідну законодавчу й нормативну базу. Йдеться, перш за все, про схвалення закону СРСР від 25 грудня 1958 р. “Про кримінальну відповідальність за державні злочини”, введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті — “антирадянська агітація та пропаганда” (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Верховного Суду СРСР, інших республіканських органів. Спираючись на них у практичній діяльності, КДБ при Раді Міністрів УРСР зміг відрепортувати про притягнення до кримінальної відповідальності за “проведення антирадянської діяльності” у 1954 р. — 101 особи, 1955 р. — 117 ос.; 1956 р. — 124 ос.; 1957 р. — 435 ос.¹⁴ Усього за період 1954–1959 рр. правоохоронними органами Української РСР було ліквідовано 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій, груп, репресовано -1879 громадян. Як особливе досягнення розцінювалось викриття органами держбезпеки 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників¹⁵. Впродовж

наступних чотирьох років (1960—1963 рр.) за політичними статтями було притягнуто до кримінальної відповідальності 219 жителів республіки. За даними прокурора УРСР Ф. Глуха серед притягнутих до кримінальної відповідальності за проведення антирадянської агітації та пропаганди з 1967 р. до червня 1971 р. налічувалось 27 робітників, 30 службовців, 2 колгоспники, 3 учня, 9 непрацюючих, 16 ув'язнених (всього 87 осіб)¹⁶.

З інформації ЦК Компартії України до ЦК КПРС від 23 квітня 1973 р. про ідеологічну роботу, довідуємось про “здобутки” українських чекістів у часи “генерального погрому” дисидентського руху (1972–1973 рр.). За ст. 62 КК УРСР кинуті за ґрати близько 70 дисидентів. Серед них письменники — В. Рубан, І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, Є. Пронюк та ін. Статистика архівно-слідчих справ дає можливість відтворити динаміку політичних репресій: 1959 р. заарештовано 122 особи; 1960 р. — 48; 1962 р. — 48; 1962 р. — 115; 1963 р. — 56; 1969 р. — 48; 1973 р. — 43.

Кримінальні справи, що знаходяться на зберіганні в архівах обласних управлінь СБУ, віддзеркалюють “географію” опозиційного руху. Своєрідними центрами інакомислення ув 1970–1982-х рр. були Київ та Київська область, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Луганська, Тернопільська, Одеська, Харківська. Донецькі області.

Таким чином, аналіз документальних матеріалів, опублікованої літератури, інших важливих джерел переконують в тому, що в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. існувала та протидіяла тоталітарному режиму реальна опозиція, яка здійснювала велику різнопланову діяльність, спрямовану на демократизацію всіх сторін суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників.

Примітки:

¹ Губогло М. Н., Червоная С.М. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. – М.,

1992. – Т. 2; Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів. – К., 1994; *Алексеева Л.М.* История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс – Москва, 1992; *Зайцев Ю. Д.* Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // *Сторінки історії України ХХ століття.* – К., 1992. – С. 195–235; *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995; *Курносков Ю.О.* Инакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1990; *Лук'яненко Л.Г.* Не дам загинуть Україні! – К., 1994; *Павленко С.* Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр. – Чернігів, 1995; *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998 та ін.

² Докладніше див.: *Бажан О.Г.* Соціально-політичні кризи в Східній Європі в контексті внутрішньополітичних процесів в Україні у другій половині 1950-х – 80-ті роки // *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* Випуск 7. Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності – К., 2002. – С. 412–421; *Дмитрук В.І.* Документи Державного архівного фонду України про події 1968 р. в Чехословаччині та реакцію українського суспільства // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Зб. статей. Вип. 13. – К., 2001. – С. 422–453.

³ Архів УСБУ у Івано-Франківській обл. – Спр. 7536, 37527, 37534; Архів УСБУ у Львівській обл. – Спр. П-22586, П-25986, 55627; Архів УСБУ у Тернопільській обл. – Спр. 13326-П.

⁴ Державний архів СБУ (*далі* — ДА СБУ). – Спр. 69260-ФП, 67643-ФП; Архів УСБУ у Донецькій обл. – Спр. 32035-ПФ; *Кулиняк Д.* Ми спрагло вчилися правди // *Україна.* – 1990. – № 12. – С. 20–21; *Рубан В.* На протилежному боці від добра // *Київ.* – 1992. – № 2. – С. 43–45.

⁵ ДА СБУ. – Спр. 67505-ФП; Архів УСБУ у Донецькій обл. – Спр. 32636-ПФ; Російський державний архів новітньої історії – Ф. 5, оп. 36, спр. 454. – Арк. 110; Архів УСБУ у Одеській обл. – Спр. 24994-П.

⁶ Докладніше див: *Губогло М.Н., Червоная С.М.* Крымскотатарское национальное движение. – М., 1992. – Т. 1. История. Проблемы. Перспективы. – 330 с.; *Волобуев О.* Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. ХХ в.) // *Отечественная история.* – 1994. –

№ 1. – С. 157–169; Кримські татари 1944–1994. Статті, матеріали, свідчення очевидців. – К., 1995 – 363 с.; Кримські татари: шлях до повернення. Збірник документів та матеріалів. – К., 2004. – Ч. I–II.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 25, спр. 342. – Арк. 43–45; Спр. 546. – Арк. 23–24; Спр. 1361. – Арк. 20–31.

⁸ Там само. – Оп. 31, спр. 3833. – Арк. 132–134.

⁹ Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства “Меморіал” – Ф. 103, оп. 1, спр. 6. – Арк. 46.

¹⁰ *Тереля Й.* Гладіатори в катакомбах – Торонто, 1988. – 61 с.

¹¹ *Гель І.* Грані культури. – Львів, 1993. – 215 с.

¹² Мартирологія Українських церков. У 4 т. – Торонто–Балтимор, 1987. – Т. 2. – С. 608–609.

¹³ *Вільховий Ю.В.* Протестантські церкви в Україні у середині 40-х – 50-х років ХХ ст. (євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2000. – № 1–2. – С. 137–145; *його ж:* Розкол Співки євангельських християн-баптистів та діяльність прибічників Ради Церков на Львівщині 60-ті роки ХХ ст.) // Історія релігій в Україні: У 2-х кн. – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 139–145.

¹⁴ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 511.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 16, спр. 85. – Арк. 248.

¹⁶ Там само. – Оп. 25, спр. 546. – Арк. 76–78.